

IRODALOM

- Andor Mihály, Liskó Ilona: Iskolaválasztás és mobilitás. Iskolakultúra, Budapest, 2000.
Sennyei Pongrácz: A könyvtár jövője. Iskolakultúra, 5/2000.
Balogh Mihály: Könyvtárhasználat, könyvtárhasználatás. Budapest, 1998.
Gereben Ferenc: Könyv, könyvtár, közönség. Budapest, 1998.

V. RAISZ RÓZSA

főiskolai tanár

Eszterházy Károly Főiskola

Eger

Nyelv, irodalmi szöveg és stílus

– SZEMPONTOK EGY MIKSZÁTH-KARCOLAT ISKOLAI ELEMZÉSÉHEZ –

A nyelv a szövegek által tölti be funkcióját: szövegeket alkotunk és szövegeket értünk meg, amikor bármilyen viszonylatban verbálisan érintkezünk embertársainkkal. Ezért csak helyeselhető, hogy a szövegtani alapfogalmak már az általános iskolai anyanyelvi oktatásba is belekerültek, például Magyar nyelv és kommunikáció címet adott Antalné Szabó Ágnes és Raátz Judit szerzőpáros a tankönyvcsaládjának, s tekintélyes fejezeteket szán a szövegtannak. Vizsgálja a tankönyv a szöveg természetét, a szövegösszetartó erő nyelvi és nem nyelvi tényezőit, a kommunikációs folyamatban betöltött szerepét, a szövegtípusokat, a szövegbeli kommunikáció célját, azaz a szövegfunkciókat, a szöveg szerkezeti egységeit, szerkezetitípusait, a kohézió természetét és fajtáit, a stílus egységességének szerepét a szövegben – sőt a szövegbeli nem nyelvi jelekről is szól, azaz a multimediális szövegekről.

Pedig a szövegtan tudományága önálló diszciplínává csak a 20. század második felében vált. Köztudomású, hogy a szövegekkel való tudományos és gyakorlati foglalkozás az ókortól mindmáig más formákban is létezett és létezik (retorika, stilisztika, poétika, filológia stb.), ezektől nehezen választható el a szövegtan, bár több szempontból is különbözik tőlük. A szöveg a kommunikáció eszköze és létformája; a szövegtan megvizsgálja a szövegek funkcióit, szerkezeti felépítését, nyelvtani (szöveggrammatika), jelentéstani (szövegsemantika), nyelven kívüli (szövegpragmatika) összetartóerőit; a szövegpragmatika: a világról való ismereteink, közös tudásunk, előismereteink, a szövegelőzmények ismerete, a beszédhelyzet, a környezet ismerete, a hallgató és a beszélő viszonyának, a viselkedési, érintkezési szabályoknak ismerete a szöveg megértésében és megfelelő megalkotásában talán minden egyéb tényezőnél fontosabb. Ezért mondhatjuk azt, hogy a szövegtan több, mint a nyelvészet egyik ága: inter-, sőt multidiszciplináris tudomány. A szöveggrammatika, a szövegsemantika és a szövegpragmatika szintje azonban nem választható el mereven egymástól, a teljes értékű szövegösszeffüggéshez rendszerint, a szövegek tekintélyes részében mindhárom tényező hozzájárul, bár vannak szövegek, amelyeknek értelmezéséhez, szöveggént való elfogadásához sem a nyelvtani, sem a jelentéstani tényezők jelenléte nem szükséges, annál inkább a situáció ismerete, azaz pragmatikai tényező:

– *Hoztál?*

– *Péter mindjárt be is teszi a helyére.*

Ebben a kétfordulós párbeszédben tehát nem azonosak a nyelvtani személyek, nem egyezik bennük a nyelvtani idő, az egyik ige (*hoztál*) alanyi (általános), a másik (*beteszi*) tárgy (határozott) ragozása; nincs egyező lexéma stb.; mégis mindnyájan el tudunk képzelni olyan élethelyzeteket, amelyekben ez a két mondat érvényes, összefüggő szöveggé töltheti be szerepét, s a valódi beszédhelyzetben mindkét beszélő szemantikailag tartalmas elemekkel tölti ki az itt csak morfológiailag jelölt valóságelemeket, s azonosítja a *Péter* névvel megnevezett személyt valamely konkrét, általa ismert személlyel.

A mondatok, a szemantikailag tartalmas vagy a grammatikai jelentést hordozó szavak, a toldalékok, a beszédhangok mind-mind a szövegekben válnak a beszéd, a kommunikáció részeseivé; fontos tehát, hogy ezeket ne csak mozaikszerűen, önmagukban álló elemként lássák tanulóink, hanem mint verbális érintkezésünk tényezőit. Az alacsonyabb nyelvi szinten fellelhető jeleket és elemeket is a szöveg szempontjából érdemes nézni, már az anyanyelvi oktatás-nevelés általános iskolai, alpműveltséget adó fokán is. Ez tehát a szöveg szempontú szemlélet.

Dolgozatomban az általános iskolai irodalmi olvasmányok között szereplő szépirodalmi szövegek közül egy Mikszáth-karcolat elemzésével kívánok foglalkozni, szándékom szerint érzékeltetve az irodalmi, szövegtani és stilisztikai elemzés elválaszthatatlan összefonódását, s mindehhez a nyelvtan szükségességét. Ezt a szándékot erősíti a meggyőződésem és tapasztalataimon kívül a Magyar nyelv és irodalom című, a Kerettantervi tantárgyi füzetek sorozatában megjelent kiadvány (Oktatási Minisztérium 2000), mely az anyanyelvi és az irodalmi résztárgyakat ismét egységnek tekinti, s központi helyzetét elismeri az emberré nevelés szempontjából. (Mindez természetesen nem jelentheti azt, hogy a grammatika rendszerét, fogalmait nem kellene megfelelő biztonsággal kialakítani tanulóinkban, de azzal a szemléletmóddal, hogy ezeket a nyelvtani elemeket, melyek grammatikánk részei, funkciójukban szemléljék.)

Tanulóink a kiválasztott karcolat megismerésekor már tudnak a szépirodalmi műnemek, műfajok jellemzőiről, felismerik a komikumot, a humort; tudják, hogy az epikai művekben a szereplők párbeszédei is fellelhetők, ezeket el tudják határolni az elbeszélő szövegétől, felismerik a szépirodalmi szövegekben a szó szerinti értelen túl a mögöttes tartalmakat, a lehetséges másodlagos jelentéseket. Ez alapot ad az ironia érzékelésére is.

Mikszáth karcolata Vidéki alakok című ciklusának A római című írása. (Alföldi Jenő–Simon Anna: Irodalom tizenhárom éves diákoknak. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp.) hálás anyag szövegelemzésünk számára. Kezdjük a címmel, amely itt csak részben utal a szövegtémára, s csak a szöveg teljes ismeretében derül ki a téma. A karcolat nem kizárólag egy „római jellemű” férfiúról kíván szólni, hanem „hősét” behelyezi a korrupt, elvtelen emberi környezetbe, ilyen helyzetekben mutatkozik meg jelleme. A szövegtéma tehát a naiv becsületesség és a korrupt elvtelenség összeférhetetlensége, összeütközése. Mikszáth szkepticizmusa – és valóságismerete, élettapasztalata – szerint az itt elmondottakban nem a becsület győz. A cím ironikuságát tehát a szöveg teljes ismeretében érthetjük meg. A *római jellem* A magyar nyelv értelmező szótára szerint (V. kötet, 1057) „következetességével, puritánságával és igazgyszeretével az ókori köztársasági Róma erényeire emlékeztető jellem.” Ez a Mikszáth korában közkeletű, emelkedett és választékos kifejezés itt ironikusan szerepel, mivel a szövegnek azt az értelmet tulajdoníthatjuk, hogy a maradéktalanul, tántoríthatatlanul tisztességes ember naivvá, szerencsétlenné válik a korrupt és összeköttetések által irányított emberi közösségekben, társadalmakban. Sőt: a karcolatban szereplő „feddhetetlen jellem” sem kerülheti el a protekcionizmust, hiszen minden alkalommal rokoni összeköttetése által jut álláshoz.

Ha a szöveg szerkezetét tekintjük, jól elkülönül benne a klasszikus retorikából ismert három egység: a bevezetés, a tárgyalás és a befejezés. A bevezetésben érvényesül legtisztábban az ironia, abban az értelemben, mely szerint a szöveg komoly hangvételének látszik, telítve túlzottan is választékos, pozitív jelentésű és hangulati értékű kifejezésekkel (*rabigába gör-*

nyedt, erkölcsi oly szűziesek, tiszták, mint a frissen hullott hó, aranykarakter, színbecsület, egy nemes római stb.); már ez a túlzás is gyanakvást kelthet bennünk a szöveg szó szerinti értelmezését illetően, s ráadásul itt jelenik meg a szereplő, Mucsy Antal nevének tréfás „rómaiastása” (*Antonius Mucius*), amely ismét túlzás: az ókori római monda szerint Mucius Scaevola hősi önfeláldozásával és őszinteségével megmentette Rómát az etruszk seregektől – a két név hasonló hangzása már megerősít bennünket abban, hogy irónia, sőt gúny rejlik a fennkölt fogalmazásmód mögött. A feltételezett közönség által feltett választékos kérdések idéző mondata („*fognak önök kiáltani*”) az olvasóval való közvetlen kapcsolat létrehozásának funkcióját látja el.

A bevezetés szövegszerkesztésére igen szoros összetartó erő jellemző; rövid mondatai nyelvtani, jelentéstani és retorikai-stilisztikai eszközökkel is kapcsolódnak egymáshoz: *egy római még maradt. Ez a mi Mucsy Antal barátunk. Az ez mutató névmás egyértelműen a határozatlanul megjelölt egy római-ra utal vissza.* A további három mondat legfőbb összetartó ereje egy retorikai alakzat: a párhuzamosság; nyelvtanilag hiányos főmondatokat (*Egy római – Egy aranykarakter – Szóval, egy római*) követnek túlzóan pozitív, valójában ironikusan értelmezendő mellékmondatok, illetve értelmezői kiegészítések. A bevezetést záró mondat *ezt* mutató névmása visszautal az őt megelőző kérdésekre, egyben előreutal, tartalomváró: most következik a tárgyalás, ezúttal egy cselekménysor elbeszélése, a kapcsolatot fenntartva az olvasóval *az akarom* jelen idejű, egyes szám első személyű igealak által.

A tárgyalás terjedelmes makroegység a szöveg méretéhez viszonyítva; szerkezete jól szembetűnő módon a párhuzam retorikai alakzatával épül fel és bomlik kisebb egységekre. Ebben a karcolatban a parallelizmus alakzata az elbeszélő-mesélő attitűdöt jelzi. A parallel szerkesztés azonban nem mechanikus: nem azonos a részek terjedelme, a párhuzam a cselekmény szintjén valósul meg: a hős minden állásában: a megyénél, a grófnál, az államnál visszafeléket fedez fel, s ezeket nyilvánosságra hozva nem a bűnösök lakolnak meg, hanem ő vesztíti el állását. Ez a párhuzamot erősíti a „*Megint hivatal nélkül állott, s feljött a képviselő rokonhoz*” mondatnak a megfelelő helyzetekben való megisméltése (szinte olyan ez, mint a mesékben a visszatérő mondatok); a fokozás alakzata pedig többek között abban jut kifejezésre, hogy a segítőkész rokon sztereotip mondatát minden alkalommal a történéseknek megfelelően teljes sorozattá kiegészítve mondja el: „*Látom, számár vagy te a megyében, hasznavehetetlen. Hanem egy magánembernél talán meg tudnának becsülni.*” – „*Se a megyénél nem váltál be, se a magánembernél, már most megpróbálok az államat.*” – „*Se a megyénél nem váltál be, se a magánembernél, se az államnál. Most behozlak egy intézethez.*”

A fokozás a cselekmény vonatkozásában abban is megnyilvánul, hogy hősnünk először hazafiúi mivoltát mutatja meg, nem tudván összegegyeztetni magyarságával azt a közjogi helyzetünkből adódó körülményt, hogy az osztrák–magyar közös hadseregben szolgál tisztként; lemondva tiszti rangjáról, kilépett a hadseregből. Ez igen tiszteletre méltó cselekedete.

A tárgyalás további szövegegyégei mind-mind egy-egy súlyos, egyre súlyosabb visszaélés feltárásáról és ebből eredően Mucsy Antal állásvesztéséről szólnak. S ezek egyre szerencsétlenebbnek mutatják hősnünket.

A tárgyalás szerkezete időrendre épülő, láncszerűen kapcsolódó, ugyanakkor a mozaik-szerű részei párhuzamos felépítésűk, ismétléseik által továbbá jelentéstani és nyelvtani szempontból is szorosan összetartoznak. Ilyen jelentéstani eszköz például az az izotóplánc, amely a részekben a hős megnevezéseiből áll össze (itt nem vesszük számba a jelentéstani és nyelvtani kapcsolóelemek egyaránt tekinthető névmással vagy személyraggal, személyjellel való megjelöléseket: *Mucsy Tóni, Mucsy Tóni, Mucsy, számár, a mi Tónink, hősnünk, Mucius Antonius, a „római”, a „római”, „a konok áskálódó*”. Megfigyelhető, hogy ez eltérő konnotációjú megnevezésekben nem az elbeszélő véleménye változik lényegesen, hanem a nézőpont: kinek a

szemszögekből látjuk éppen a történet főszereplőjét. Maga az elbeszélő azonban csak a *konok áskálódó* megjelölést veti el egyértelműen, a többiben megbocsátó humor vagy egy kissé fölényes ironia érződik.

A szöveg a tárgyalást – mint láttuk – az elbeszéli események szerint tagolja jól elhatárolódó, a szereplő, a szereplő, a párhuzam, az időrend stb. által mégis szorosan összetartozó egységekre. Ezek a részekben belül rövid bekezdésekre tördelődik a szöveg, a spontán elbeszélés hatását keltve. A bekezdéseket indító közvetlen, bizalmas nyelvi szintű alakulatok (*Csakhamar észre vette... - Mikor erre rájött stb.*) szintén élőbeszédszerűek. A szereplők nem sűrűn szólalnak meg, de ha mégis, rendkívül életszerűen („*Minék üti az orrát abba, ami nem az ő dolga*” – „*Látom, számár vagy...*” stb.). A stílus közvetlenségéhez frazeológiai egységek is hozzájárulnak (*Kéz kezet mos* közmondás, *(neki) kellett húzni a rövidébbet* szólás, mindkettő az elbeszélő szövegében található, a közmondás azonban a közzélekedést tükrözi.

Már nem is ironia, hanem gúny mutatkozik meg abban a stiláris ellentétben, amely ugyanazt a valóságdarabot először az elbeszélő magatartását, majd a hős magatartását ábrázolva foglalja nyelvi formába. Az elbeszélő úgy nyilatkozik meg, mint aki annyira ismeri a világ gonoszságát, hogy meg sem ütközik rajta, a felháborító visszaélést tárgyilagosságnak látszó módon közli, még kegyetlen gúny van benne: *Az árvaszéki ülnökök ugyan nem sikkasztottak, csak kiadták kölcsön a rokonainak, akiknek nem volt hipotékájuk. Kéz kezet mos: a rokonok viszont nekik adtak kölcsönt a kölcsönből. Az árvapénztár ezen metódus szerint mindig rendben volt, mert a kötelezvények ott voltak, de azért az árvák pénze menthetetlenül elúszott, mert a kötelezvények nem voltak behajthatók.*

E logikus, az ok-okozati összefüggéseket és az ellentétet mutató a s még kötőszóval is jelző (*ugyan, mert, de*) leírás után a hős indulatos reagálását ilyen kifejezések mutatják: *lelke haragtól forrt fel, vétkes manipulációk stb.*

A szöveg nagyrészt rövid (egy–négy) tagmondatnyi mondategységekből áll; a mondategységek logikai viszonya (akár jelöli kötőszó, akár nem), egyértelmű és világos: időbeli egymásutániség, ellentét, ok-okozati összefüggés. „*Hősünk ezen is rajtavesztett, mert az volt a baj, hogy a bonum direktor sokkal jobban csalta a grófot, mint ahogy azt Mucius Antonius észrevette: ti. a grófnéval is szerelmi viszonyban volt.*

A grófné tehát nem engedte, hogy a direktornak baja essék – a »rómainak« kellett húzni a rövidébbet. Kimarták az állásából.”

A kiemelt kötőszókon kívül néhány helyen még elhelyezhető volna a részek közötti kapcsolatot jelző kötőszó: a gondolatjel után *tehát* vagy *ezért* illenék, a *Kimarták az állásából* mondat élén szintén állhatna következtető kötőszó, esetleg a rákövetkezésre utaló bevezetőszó: *ezután, rögtön, nemsokára*. A következmény azonban annyira nyilvánvaló az előzmények alapján, hogy nincs rájuk szükség. Az idézett rész utolsó mondata az alanyt, a tárgyat is csak morfológiailag jelöli – ez grammatikailag így szabályos; és a tömör mondat stilisztikailag így kifejező.

Az állami hivatal – a vámkomp – visszaéléseit felfedezve az események még pergőbbé válnak, a hős körüli történéseket az ellentétekkel és oksági összefüggésekkel összekapcsolt többszörösen összetett mondat metsző gúnyjal adja elő. Szinte tetőpontja ez a karcolatnak, a fokozáshoz a mondatszerkezeten kívül a hivatalos stílus karikírozása is hozzájárul (főként a *találatott szenvedő igealak, a minélfogva* kötőszót követő tagmondat).

„*A miniszter elrendelte a vizsgálatot, de azt az odavaló szolgálóbíró vezette, aki pedig komája volt az állatorvosnak, és különben is együtt trafikáltak a határszéli állomáson, tehát az állatorvos olyan tisztának találatott, mint a tavaszi nap első reggeli mosolya, s a »római« bizonyult be megférhetetlen individuumnak, minélfogva a minisztérium hívta érezte magát a »a konok áskálódót« elcsapni.*”

A karcolat szerint a képviselő rokon szerez még egy állást hősünknek, ezúttal egy biztositársaságnál. Az itteni szerepléséről azonban már nem értesülünk, a csattanós befejezés éles gúnyral utal a közállapotok megváltoztathatatlanságára. Úgy sejthető, hogy a „római” jellemű hős javíthatatlanul, már naivul tisztességes, kurdarcaiból nem von le olyan következtetést, amely a további balsikerektől megóvná.

Az írás igen életszerű, a korabeli „úri” modor, az „úri” osztályok érintkezését hűen tükröző párbeszéddel fejeződik be (fontos megfigyelni a maitól eltérő megszólítási módokat, udvariassági formákat). A történet azonban nem zárul egyértelműen. A közállapotok tekintetében minden marad a régiben. Hogy alakul azonban a hős sorsa? Érdemes volna tanítványainktól megkérdezni, mi játszódik le benne, mikor rokona türelmét veszítve így fenyegeti:

„ – *Ha te még valaha egy gazembert mernél találni ebben az országban, akkor át ne lépd a küszöbömet.*”

Elgondolkozik-e azon, hogy hol a határ, és beáll az „átlagemberek” nagy csapatába, vagy az eddigiek szerint folytatja életútját, és végleg elbukik? Magyar Don Quijote, aki szélmalom-harcot folytat? Mennyire szabad szemet hunyni, megalkudni? – Ezek a kérdések messzire vezetnek, súlyos, ma is időszerű erkölcsi dilemmákhoz.

Térjünk rá a szöveggel kapcsolatos, az egészét érintő szempontokra. A szövegfunkciók közül kétségtelenül fellelhető a tájékoztató funkció: a közállapotok, a korrupció, a protekcionizmus – ezek mind az elbeszélő személyén kívüli, a külső valóságból vett tények. Ilyen a hős alakja is: egy (igaz, fiktív) személy, aki az élet hasonló helyzeteiben – a szöveg folyamán – azonos módon viselkedik, cselekszik.

Az érzelemkifejező szerep mind az elbeszélő, mind a szereplő(k) oldaláról vizsgálható. Kétségtelen, hogy az elbeszélő viszonyulása tárgyához nem közömbös: még a látszólag tárgyilagos elbeszélő vagy leíró részeket is gúny szövi át. A szereplők megszólalásai pedig többnyire erősen indulatosak, ezt a mondatfajta, a szó- és frázisológiahasználat jelzi. (*Minek üti az orrát abba, ami nem az ő dolga? – Látom, számár vagy te a megyéhez, hasznavehetlen.* stb.)

A kapcsolatteremtés funkciója szintén megjelenik részint úgy, hogy az elbeszélő – mintha fehér asztal mellett anekdotázna – közvetlenül szól közönségéhez „*fognak önök felkiáltani*” ; vagy éppen személyesen jelen van a fikció szerint „*Tanúja voltam, éppen ma vette át a dekrétumot...*”, másrészt megszólítások jelennek meg a szereplők érintkezésében: megteremtik és fenntartják ezzel kommunikációs kapcsolatukat (*kedves bátyám, Te Tóni, kérlek alássan* stb.).

A szöveg esztétikai funkciója azt jelenti, hogy szerzője különös gondot fordított megalkotására. Egész elemzésünk, a mű szerkezetére-szerkesztésére utaló, kisebb egységeinek nyelvi formájára vonatkozó megállapításaink egyaránt igazolják e funkció érvényesülését.

A fenti elemzés természetesen nem teljes: nem terjed ki minden lehetséges nyelvi és nem nyelvi vonatkozásra. Azonban azt is tudom, hogy még ezt a részleges elemzést sem lehet minden szöveggel vagy akár egyetlen szöveggel is megvalósítani: az iskolai órákon a tanár választása szerint hasznosíthat belőle, mindig a vizsgálandó szöveg milyenségének megfelelően.

